

„... sest ämmaemandad pole linna heaks vähem vajalikud kui kaplan ...“

Ämmaemandatest Eestis keskajal ja varauusaja algul

Inna Põltsam-Jürjo*

Aines

Ämmaemand on üks vanimaid naisteameteid. Iga kogukond vajab üldjuhul kedagi, kes oma teadmiste ja oskustega suudaks abistada sünnitajat ja pakkuda esmast hoolt vastsündinule. Ämmaemanda töö on ajalooliselt olnud läbinisti naiselik ala, see rajanes naiste solidaarsusel ning vastastikusel abistamisel sünnituse juures. Platoni-aegses Ateenas näiteks eeldati, et ämmaemandal oleks endal sünnitamise kogemus,¹ see välistas mõistagi mehed selles ametis; viimased jäid ämmaemandusest eemale ka keskajal. Ala naiselikkus tuleb ilmsiks juba nimetusest, nii tunneb saksa keel sõna *ämmaemand* puhul ainult naissoost vormi *Hebamme* (või *Wehmutter*), sama kehtib inglise *midwife* kohta. Isegi eesti keeles osutab nimetus selgelt naisele, vanal ajal oli kasutusel sõna *ämm*, *äm*, mis läänemeresoome keeltes märgib läbivalt vana naist.² Hilisemad vormid on *ämmaeit*, *ämmaemand*, *ämmanaene*.³ Ämmaemanda töö ei olnud siiski pelgalt naiste vastastikune abi, vaid see oli juba varakult ühiskonnas tunnustatud amet eriliste oskustega asjatundjale.

Eestis nagu mujalgi Euroopas ei olnud keskajal spetsiaalseid asutusi, kus oleks pakutud naistele sünnitusabi, sünnitus leidis aset kodustes oludes. Keskajast on üldiselt vähe säilinud inimelu privaatselt sfääri valgustavat kirjalikku materjali, seetõttu on ka ämmaemandate töö ja tegemised üliharva dokumenteeritud. Olukord muutus Eestis alles 18.–19. sajandil. Vene keisrinna Katariina II valitsemise ajal hakati nimelt ellu viima üleriigilisi tervishoiu-regulatsioone,⁴ mis puudutasid ka ämmaemandust ja sünnitusabi. Valdkonna varasemast põhjalikuma reguleerimisega kaasnes rohkem bürokraatiat ning tekkis ajaloouurimise seisukohalt väärtuslikku dokumentatsiooni. Sünnitusabi areng Eestis jõudis uuele tasemele lihtrahva hulgast pärit ämmaemandaid koolitanud nn. ämmaemandate instituudi (*Hebammen Institut*) asutamisega Tallinnas 1809. aastal. Ettevõtmise taga seisis Eestimaa tsiviil-kuberner parun Boris (Berend) von Üxküll (1762–1827), kes pidas ämmaemanduses välja

* Inna Põltsam-Jürjo (1969), PhD, vanemteadur, Tallinna Ülikooli ajaloo, arheoloogia ja kunstiajaloo keskus, Narva mnt. 25, 10120 Tallinn, inna.jurjo@tlu.ee

¹ Antike Medizin. Ein Lexikon. Hrsg. München: C. H. Beck Verlag, 2005, v. 383–384.

² Eesti etümoloogiasõnaraamat. Koost. I. Metsmägi, M. Sedrik, S.-E. Soosaar. Tallinn, 2012, lk. 631.

³ Vt. F. R. Kreuzwald. Teejuhataja Ämma-kooliliste õppetuse jures. Riia, 1852, lk. VII; F. J. Wiedemann. Ehstnisch-deutsches Wörterbuch. St. Peterburg, 1869, v. 77–78.

⁴ H. Gustavson. Meditsiinist vanas Tallinnas. Tallinn, 1969, lk. 192.

õppinud talunaisi maal hädavajalikeks.⁵ Eesti õppekeelega asutus tegutses aastani 1811. Kui saksakeelset erialakirjandust oli Eesti ämmaemandail võimalik hankida juba keskajal, siis esimene eestikeelne erialane käsiraamat „Lühhikenne Öppetus Eestima Tallorahwa Ämmadele“ ilmus alles 1812.⁶ Selle koostas Eestima kubermangu arstivalitsuse inspektorina Tallinna nn. ämmaemandate instituudi üle järelevalvet teostanud Justus Samuel Walther ning tõlkis Otto Reinhold von Holtz. Hoolimata teosele osaks saanud kriitikast kulus uue ja moodsama ilmumiseni mitu aastakümnet. Liivimaa rüütelkonna kulul avaldas Friedrich Reinhold Kreutzwald 1852. aastal õpperaamatu „Teejuhataja Ämma-kooliliste õppetuse jures“. Tegu oli tõlkega C. E. Brutzeri tööst.⁷ Ämmaemandatele mõeldud vanim eestikeelne õppekirjandus annab aimu nende tööülesannetest, neilt nõutud teadmistest ja oskusest, näidates, mis tasemele oli ämmaemandus (Kreutzwaldil *ämma-kunst*⁸) Eestis 19. sajandiks jõudnud. Ühtlasi aitavad need näha sidet varasemate aegadega ehk muudavad hoomatavaks järjepidevuse „ämma-kunsti“ arengus.

Kui mujal Euroopas on ämmaemandust ja ämmaemandaid keskajal küllaltki palju ja põhjalikult uuritud,⁹ siis Eestis või laiemalt Liivimaal on nende tegevusest sellel ajaperioodil üsna vähe teada. Nad on leidnud äramärkimist meditsiiniajaloolistes või keskaja naiste leitud pühendatud käsitlustes.¹⁰ Käesolev kirjatöö vaatleb ämmaemandaid Eestis keskajal ja varauusaja algul, peamine eesmärk on näidata, millised olid nende tööülesanded ja kohustused ning positsioon ühiskonnas.

Kirjalikud teated

Eesti keskaja kirjalikes allikates on ämmaemandaid mainitud äärmiselt harva, kuid sellegipoolest nad tegutsesid linnas ning usutavasti ka maal. Andmeid leidub peamiselt just linnas töötanud ämmaemandate kohta, külaämmaemandate kohta pole sellest ajast õigupoolest midagi konkreetset teada. 18. sajandi tuntud literaat August Wilhelm Hupel märgib, et eestlastel käib sünnituse juures abiks asjatundmatu vanaeit (*das [– –] unwissende alte Weib*), õigeid ämmaemandaid neil pole.¹¹ Kirjeldatud olukorras ei olnud tegelikult midagi erakordset, ka Saksa külas sünnitasid naised veel kuni uusajani sageli ilma ämmaemandata, ainult mõne naissugulase, sõbranna või naabrinaise juuresolekul ja abiga.¹² Vaieldamatult tundis Hupel Eesti olusid, kindlasti toimuski märkimisväärne osa sünnitusi ilma professionaalse abita ning selge see, et külaämmaemanda teadmised sünnitusabist ei saanud olla oma aja moodsa meditsiini seisukohast tasemel. Samas, ämmaemandana tegutsenud naised leidsid Eestis külas küll juba enne 18. sajandit. Näiteks esines ühel 1665. aasta nõiaprotsessil tunnistajana *Jergewer*’i küla ämmaemand (*Bademutter*) Kaye, kellele ei käinud üle jõu ka

⁵ J. S. Walther. Lühhikenne Öppetus Eestima Tallorahwa Ämmadele. Tallinn, 1812, eessõna (pagineerimata).

⁶ J. S. Walther. Lühhikenne Öppetus Eestima Tallorahwa Ämmadele.

⁷ Vt. viide 3.

⁸ F. R. Kreutzwald. Teejuhataja, lk. 1; Ta kasutab ka mõistet ämma õigus, vt. samas.

⁹ Vt. nt. F. Harris-Stoertz. Midwives in the Middle Ages? Birth Attendants 600–1300. – *Medicine and the Law in the Middle Ages*. Ed. by W. J. Turner, S. M. Butler. Leiden, Boston, 2014, lk. 58–87; S. Flügge. *Hebammen und Heilkundige Frauen. Recht und Rechtswirklichkeit im 15. und 16. Jahrhundert*. Frankfurt am Main, Basel, 1998; B.-J. Kruse. *Verborgene Heilkünste. Geschichte der Frauenmedizin im Spätmittelalter*. Berlin, New York, 1996.

¹⁰ Vt. H. Gustavson. Meditsiinist vanas Tallinnas, lk. 135–140; I. Põltsam. Naine keskaja Liivimaa linnas. – *Ajalooline Ajakiri* 1998, nr. 1 (100), lk. 23–32; I. Põltsam. Nunnadest, posijatest, kaupmeheleskedest ning teistest õppinud ja õpetatud naistest keskaja Liivimaal. – *Vita academica, vita feminea*. Koost. S. Tamul, Tartu, 1999, lk. 21–45.

¹¹ A. W. Hupel. *Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland*. Bd. II. Riga, 1777, lk. 151.

¹² H. Niedermeier. *Die Regensburger Hebammenordnung von 1452*. – *Verhandlungen des Historischen Vereins für Oberpfalz und Regensburg* 1975, Bd. 115, lk. 256.

rasked sünnitusjuhtumid.¹³ Kahtlemata leidis varasematelgi sajanditel Eesti külas ämmaemandaid või teadjanaisi, kes oskasid sookaaslasi lapseootuse ajal ja sünnitusel toetada ja abistada.

Ajaloouurijate hinnangul võib arvestada 1000 elaniku kohta keskmiselt 40–50 sünnitust aastas.¹⁴ Nii piisas Eesti väikelinnades ja külakogukondades keskajal ühest ämmaemandast, seevastu Tartus ja Tallinnas, kus elas koos maksimaalselt kuni 5000 ning 7000–8000 inimest, läks neid vaja rohkem. Näiteks Maini-äärse Frankfurdis oli 1479. aastal u. 8300 elaniku kohta ametis neli ämmaemandat.¹⁵ 1540. aastate algusest on teada kahest ämmaemandast Tallinnas, samas rae teenistuses oli nendest ilmselt ainult üks. 17. sajandil pidasid linnaarstid soovitatavaks kahe asjatundliku ja vannutatud ämmaemanda olemasolu Tallinnas.¹⁶ Külaämmaemandad olid kohalikke, s. o. eesti päritolu, linnas olid aga ametis ka saksa naised. Viimased seisid oma päritolu ja potentsiaalselt parema hariduse tõttu mitesaksa ämmaemandaist kõrge-

Nurgavoodi jõukas majapidamises. Esiplaanil ämmaemand vannitatud ja mähitud vastsünninuga. Tundmatu meister, 15. sajandi teine pool.

mal positsioonil. Puuduvad igasugused andmed otsustamiseks, kas või kui ranget seisuslikke ja etnilisi piire arvestavat vahet tehti sünnitusabi andmisel. Näiteks Saksa linnades kohustati ämmaemandaid abistama kõiki sünnitajaid, olenemata sellest, kas naine oli rikas või vaene.¹⁷ Tõsi, erandiks olid juudid, kellele see printsip ei laienenud. Pole andmeid väitmaks, et Eesti linnades teenindasid saksa ämmaemandad keskajal ainult saksa naisi. Kuid näiteks 1739. aastal oli Tartus eesti ämmaemandatel keelatud abistada kodanikunaisi, kes olid ju peaaesjalikult sakslased,¹⁸ samas muidugi ei saa 18. sajandi olusid ilma pikemata üle kanda varasemate sajandite konteksti. On isegi võimalik, et keskajal kasutasid siinsed maa-aadlikud vajadusel kohaliku külaämmaemanda abi, sest professionaali linnast kohaletoometamine ei pruukinud alati võimalik olla. Akadeemilise haridusega meesarstid olid sünnituse juures vaid juhul, kui tegu oli komplikatsioonidega. Sünnitajale ja vastsünninule võis kesk- ja varausajal ühtviisi saatuslikuks saada nii professionaalse abi kättesaamatus kui ka selle madal tase. Samas, murrang sünnitusabi kvaliteedis toimus Eestis alles 19. sajandil koos arstiteaduse arenguga. Mitte vähem oluline oli selle juures riigivõimu kasvav huvi kujundada ja viia ellu tervishoiu-

¹³ Ponna Hansu naise, ämmaemand Kaye tunnistusest selgub, et kui ta oli viibinud ühe sünnitaja juures, siis hüpanud kass üles rehepalsele ja tulnud kohta, kus nurganaine lamas, selle peale oli too silmapilk teadvuse kaotanud ning kogu päeva ja öö kuni järgmise päevani teadvuseta lebanud ning ämmaemandal olnud küllalt tegemist, et naist üles turgutada, vt. RA, EAA.863.1, l. 917: Akte in Untersuchungssachen wider die Kastyschen Bäuerinnen Copso Maye und das Weib des Hoppi Hans Elle wegen Zauberei und Vergiftung, l. 17, 17p.

¹⁴ B.-J. Kruse. *Verborgene Heilkünste*, lk. 135.

¹⁵ B.-J. Kruse. „Die Arznei ist Goldes wert“. Berlin, New York, 1999, lk. 118.

¹⁶ H. Gustavson. *Meditsiinist vanas Tallinnas*, lk. 134–135.

¹⁷ B.-J. Kruse. „Die Arznei ist Goldes wert“, lk. 117, 120; H. Niedermeier. *Die Regensburger Hebammenordnung*, lk. 254–255.

¹⁸ H. Gustavson. *Meditsiinist vanas Tallinnas*, lk. 134.

poliitikat. Nimelt püüdesid Euroopa riigid juba 18. sajandil „meditsiinilise politsei“ kehtestamise poole, eesmärgiga siduda inimene hällist hauani riiklikult kontrollitud meditsiiniliste institutsioonide võrguga.¹⁹ Saksa arsti Johann Peter Franki märgiline teos „Täieliku meditsiinilise politsei süsteem“ väljendab seisukohta, mille järgi tervisepoliitiline reguleerimine peaks hõlmama kogu privaatsset ja avalikku elu, sealhulgas abielu, rasedust, lapsevoodiaega.²⁰ Riikliku järelevalve tugevnemisest Eesti ämmaemanduse ja sünnitusabi üle andis tunnistust 1763. aastal Peterburis asutatud meditsiinikollegium, mis hakkas ämmaemandatelt nõudma registreerumist ja eksamit.²¹

Keskaja Liivimaa kirjalikes allikates märgitseb ämmaemandat alamsaksa *bademoder*, *bademodersche*, *bademuttersche*, varauusajal asendus see ülemsaksa sõnaga *Hebamme* ning selle sünonüümiga *Wehmutter*. Tallinnast pärineb varaseim teade ämmaemandast aastast 1334, kui allikais mainitakse ämmaemanda tüdruku (*filia obstetricis*) Geset.²² Regulaarseks kujunesid kirjalikud teated ämmaemandatest alles 16. sajandist alates – *Grote Anneke* (1529), *Birriete* (1542), 1575. ja 1578. aasta kriminaalprotokollides esinevad mittesaksa ämmaemandad (*undudische bademöme*).²³ Ei ole teada, millal hakati keskaja Liivimaal ametisse nimetama linnaämmaemandat. Mitmest Euroopa linnast (Pariis, Rouen, Konstanz jne.) on juba 14. sajandist andmeid nn. vannutatud ämmaemandatest.²⁴ Riiast pärineb varaseim teade linnaämmaemandast, kes sai raelt palka ja oli kindlustatud tasuta elamisnõudega aastast 1467.²⁵ Tallinnas oli linnaämmaemand ametis hiljemalt 1530. aastatel, kui allikad annavad teada Josine Papenbuschist, kes oli ühtlasi Oleviste kiriku jutlustaja Simon Wanradti abikaasa.²⁶ Tallinna rae arveraamatu 1545. aasta sissekande järgi saadeti ämmaemandale nagu teistelegi linnaametnikele pühadeks hani ja kaks toopi veini.²⁷ Tartus on ämmaemandat mainitud 1550. aasta raeprotokollis.²⁸ Tegu pidi olema linnaämmaemandaga, kuivõrd protokollis on juttu majast, kus „tavatsesid elada ämmaemandad“ (*dar die bademoderschen plegen inthowanen*), osutades rae antud elamisnõudele ning ühtlasi ka asjaolule, et selline ametipost eksisteeris linnas juba aastaid.²⁹

Keskaja allikad ei paku üldiselt lähemat informatsiooni ämmaemandate isiku kohta, parimal juhul on teada nimi. Josine Papenbusch on selles osas tänuväärne erand, nimelt leidub tema kohta, osalt skandaalse abikaasa tõttu, mitmeid kirjalikke teateid. Millal Simon Wanradt Josinega abiellus, pole teada, ilmselt 1530. aastate algul. Iseenesest oli ämmaemanda ja pastori abielu, pidades silmas mõlema ametikohustusi, lausa ideaalne koosus, kuid Josine ja Simoni kooselu õnnestumiseks sellest ei piisanud. Šokeerides kogu linna, lasi Oleviste pastor Wanradt 1537. aastal ühe prostituudiga oma naise ja alaealiste laste juurest jalga. Sama aasta

¹⁹ W. Reinhard. *Lebensformen Europas. Eine historische Kulturanthropologie*. München, 2004, lk. 170 jj.; vrd. B. Währg. *Globale Strategien und lokale Taktiken. Ärzte zwischen Macht und Wissenschaft 1750–1850. – Macht des Wissens. Entstehung der modernen Wissensgesellschaft*. Hrsg. v. R. van Dülmen, S. Rauschenbach. Köln, Weimar, Wien, 2004, lk. 65–680.

²⁰ Vt. lähemalt J. P. Frank. *System einer vollständigen medicinischen Policey*. Bd. I. Mannheim, 1779.

²¹ H. Gustavson. *Meditsiinist vanas Tallinnas*, lk. 192.

²² Liv-, Esth- und Curländisches Urkundenbuch (lüh. LUB), Bd. 2: 1301–1367. Hrsg. v. F. G. v. Bunge. Reval, 1855, nr. CMXXVI.

²³ P. Johansen, H. v. zur Mühlen. *Deutsch und Undeutsch im mittelalterlichen und frühneuzeitlichen Reval*. Köln, Wien, 1973, lk. 274; Tallinna Linnaarhiiv (lüh. TLA), f. 230, n. 1, s. Bj 6/I: Kriminalsachen und Gerichtsprtokoll-Bruchstücke 1500–1612, l. 329; TLA, f. 230, n. 1, s. Aa39 Niedergerichts-Protokolle 1549–1578: l. 87p.

²⁴ B.-J. Kruse. „Die Arznei ist Goldes wert“, lk. 117.

²⁵ J. W. Dehio. *Mitteilungen über die Medicinalverhältnisse Alt-Revals. – Beiträge zur Kunde Ehst-, Liv- und Kurlands 1894*. Bd IV, lk. 248.

²⁶ P. Johansen, H. v. zur Mühlen. *Deutsch und Undeutsch*, lk. 274.

²⁷ H. Gustavson. *Meditsiinist vanas Tallinnas*, lk. 134.

²⁸ RA, EAA.995.1.235: Protokolle 1547–1555, l. 89–89p.

²⁹ RA, EAA.995.1.235, l. 89: [– –] dat in sollikem huise ie und allenwege eine bademoder gewanet [– –].

novembris maksis raad Wanradti palga – 50 marka – välja tema naisele.³⁰ Ent juba 1542. aastal kostis Viljandi komtuur Johann van der Recke Tallinna raes ees, et Wanradtile tema raamatud välja antaks.³¹ Tallinna raad keeldus seda lubamast ning avaldas samal aastal avaliku kirja, millega kuulutas, et Wanradt on purustanud oma abielutruuduse ja -kohustuse. Osutusega Matteuse evangeeliumile 5:19 teatas raad, et Josinel ei lasu mingit süüd ning kui ta peaks tahtma Jumala ja ilma ees uuesti abielluda, ei tohi seda keegi takistada.³² Sisuliselt kuulutas raad abielu lahutatuks. Hoolimata keerulisest eraelust, oli ämmaemand Josine edukas ja silmapaistvalt jõukas naine, surres jäi temast järele märkimisväärne varandus – üle 15 000 Riia marga, nagu näitab sellekohane infosedel Tallinna raearhiivis.³³ Huvipakkuv on pärast Josine surma koostatud varainventar (*zeligen Josynen der bademoderschen nhalat*), mis pärineb 1544. aasta juunist.³⁴ Heal järjel majapidamine paistab välja juba köögi- ja lauanõudest: 5 vaskkatelt (suuri ja väikseid), 4 grapenit, rauast praepann, 2 röstimisresti, 2 praevarrast, 21 tinakannu, 9 tinakaussi, 7 tinavaagnat ja 7 tinataldrikut, 3 (soola)toosi, hõbedast soolavaat, 4 hõbelusikat, hõbepeeker jne.³⁵ Väärikas oli naise garderoob, kui mainida kas või ainult mustast, punasest ja sinisest kalevist, sametiga ääristatud rõivaid või ametüsti, rubiini, karneooli ja safiiriga kaunistatud ehteid. Josine vara hulka kuulus hulk eri päritolu münte, sh. kuld münte (38 *korsaten*, 5 *engelloten*, 1 *ungersch gulde*, 3 *gold gulden*, 5 *empter gulden*, 6 *horne gulden*, 1 *philips gulde*, 6 *Schreckenberger* jne.). Peale selle leidis tema majapidamises 250 marka killingites. Oletatavasti olid need killingid ning ilmselt ka võõrast päritolu kuld mündid antud Josinele tasuks tema töö eest. Ämmaemanda ametile ei viita naise vara hulgast otseselt miski, ehk ainult märkimisväärne kogus eri sorti lõuendit ja linast kangast, seevastu arstiriistu või erialast kirjandust loendis ei esine. Josine varainventar ei reeda, mil viisil naine nii märkimisväärse vara omandas – isegi kui osa sellest oli saadud näiteks pärandusena, pidi ta ka ämmaemandana hästi teenima. Korralik sissetulek annab ühtlasi tunnistust, et tegu oli heal tasemel professionaaliga. Simon Wanradt üritas veel mitu aastat pärast Josine surma naisest jäänud pärandust kätte saada. Kas see tal ka lõpuks õnnestus, jääb teadmata.

Väljaõpe

Kuidas ämmaemandaks saadi ja välja õpiti, selle kohta pole Eesti vanemast ajast mingit infot säilinud. Keskaja Euroopas toimus väljaõpe üldiselt praktiseeriva ämmaemanda juures, kohati panustas õpetusse ka mõni akadeemilise haridusega meesarst, niisamuti võis ämmaemandast ema anda oma teadmised edasi tütrele. Peamiselt kogusid naised vajalikke oskusi ja teadmisi empiirilisel, tähtsad olid isiklikud, omaenda sünnitustel saadud kogemused. Pole kahtlust, et samasugune olukord valitses ämmaemandate „väljaõppes“ keskajal ka Eestis *resp.* Liivimaal. Saksa linnades pöörati hiliskeskajal ämmaemandate järelkasvu koolitamisele juba suurt tähelepanu. Ämmaemandad, kes õpetasid teisi välja, said selle eest eraldi tasu.³⁶ Ämmaemandaks saada tahtja pidi olema selleks kõlbulik nii füüsiliselt, vaimselt kui ka kommetelt. Pärast 3–5 aastat õppimist tuli sooritada eksam kirikuõpetaja, auväärsete prouade ning linnaarsti ees, õnnestunud sooritusele järgnes veel terve aasta töötamist ämmaemanda abilisena, alles see-

³⁰ K. Altof-Telschow. Wanradt-Koelli katekismus ja tema aeg. – Eesti vanimad raamatud Tallinnas. Die ältesten estnischen Bücher in Tallinn (Reval). Koost. L. Kõiv etc. Tallinn, 2000, lk. 70–71.

³¹ TLA, f. 230, n. 1, s. B.B 52/VI: Briefe von Komtur zu Fellin 1390–1558, l. 109.

³² TLA, f. 230, n. 1, s. Bo1: Pastoren 1525–1687, l. 19; vrd. K. Altof-Telschow. Wanradt-Koelli katekismus, lk. 71.

³³ TLA, f. 230, n. 1, s. Bt 1: Inventarien 1406–1600, pagineerimata: [---] Her Johan van Werne giffit over he upt radthuß gebrocht heft van Josinen milder godechtnisse orem geldhes is 1 1/2M 31 mr 13 ß.

³⁴ Vt. TLA, f. 230, n. 1, s. Ae2: Nachlassinventarien 1540–1548, l. 74p–76.

³⁵ TLA, f. 230, n. 1, s. Ae2, l. 74p, 75.

³⁶ H. Niedermeier. Die Regensburger Hebammenordnung, lk. 265.

järel oldi valmis ämmaemanda ametisse vannutamiseks.³⁷ Keskaja Eestist ei ole ämmaemandate koolitamise ja väljaõpetamise kohta vähimatki infot säilinud. Tallinnast on alles 17. sajandi teisest poolest teada, et ämmaemanda ametisse vannutamise eelduseks oli eksami tegemine linnaarstile, kuid vastavasse komisjoni võis kuuluda lisaks veel linnaämmaemand ja rüütelkondlik maa-arst.³⁸ Niisamuti nõuti ämmaemanda kandidaadilt, et too oleks virk, valmis minema väljakutsele päeval ja ööl, samuti tuli olla viisakas, sobimatuks peeti rumalate naljade tegemist ja vandesõnade kasutamist.³⁹ Samasuguseid nõudmisi ämmaemandatele kohtab juba Saksa linnade keskaegsetes määrustes,⁴⁰ mille mõjud ulatusid kahtlemata Eestisse. Alates 16. sajandist, kui Saksa ämmaemandatemäärusi ilmus ka trükis,⁴¹ muutusid need laialt ja mugavalt kättesaadavaks. Konfessionaliseerumisajastul sai lisaks professionaalsetele oskustele tähtsaks, et ämmaemand oleks õiget usku, Tallinnas pidi ta 17. sajandil olema luteri usku ning kirikus vannutatud. Just sel põhjusel lükkas 1692. aastal Tallinna raad tagasi ühe Hollandi päritolu naise sooviavalduse saada linnaämmaemanda kohta – hollandlannal oli küll vastav kvalifikatsioon, kuid ta polnud „õiget“ usku.⁴²

Sünnitusabi arengus Eestis andis, nagu muudiski valdkondades, tunda kohaliku ühiskonna jagunemine saksa ja nn. mitesaksa segmendiks. Moodsad meditsiinilised arusaamad ja põhimõtted jõudsid siamaile Saksa kultuuriruumist saksa keele vahendusel. Saksa ämmaemandad Eestis said keskajast peale kasutada oma töös erialast kirjandust. Euroopas ringles juba 12.–13. sajandil käsikirjalisi ladinakeelseid naiste tervisehäädasid, rasedust ja sünnitust käsitlevaid teoseid. Nendest üks tuntumaid oli günekoloogilisi ja sünnitusabi puudutavaid teadmisi koondanud nn. Trotula (*Passionibus Mulierum Curandorum*), mida omistatakse Salerno meditsiiniteaduskonnas õppinud Trota-nimelisele naisarstile. Kuni keskaja lõpuni oli Trotula Euroopas omalaadne standardteos, mis tõlgiti ka rahvakeeltesse, sh. 15. sajandil saksa keelde.⁴³ Laialt tuntud oli veel Albertus Magnusele omistatud, kuid ilmselgelt mitte tema kirjutatud „Secreta mulierum“, mida muu hulgas kasutati õppevahendina ülikoolides ning mis alates 14. sajandist oli kättesaadav saksakeelsete tõlgetena.⁴⁴ Väärib märkimist, et ka Tallinna Oleviste kiriku vaimuliku Reinhold Gristi raamatupärandi hulgas leidis 1551. aasta inventari järgi „Alberti Magni Secreta mulierum“. 1513. aastal ilmus trükis spetsiaalne ämmaemandate õpperaamat „Der schwangeren Frauen und Hebammen Rosengarten“ Maini-äärses Frankfurdis töötanud linnaarsti Eucharius Röbline sulest.⁴⁶ Seni puuduvad kindlad tõendid Röbline raamatu jõudmisest Eestisse, samas on see äärmiselt tõenäoline. Ämmaemandatele olid abiks veel mitmesugused meditsiini- ja taimeraamatud, mis sisaldasid muu hulgas retsepte ja nõuandeid sünnitusabiks ning naistehaiguste raviks. Sellistest meditsiiniteostest 13.–16. sajandi Liivimaal puudust ei olnud,⁴⁷ kuid kui palju oli nendes sünnitusabi ja günekoloogiat puudutavaid nõuandeid, alles vajab lähemat uurimist. Igatahes Tallinna kodanikule Hans Kampferbekele⁴⁸ kuulunud alamsaksakeelses inkunaaublis aastast 1484 leidub raseda tervishoidu puudutavat

³⁷ H. Niedermeier. Die Regensburger Hebammenordnung, lk. 265.

³⁸ J. W. Dehio. Mitteilungen über die Medicinalverhältnisse Alt-Revals, lk. 249

³⁹ H. Gustavson. Meditsiinist vanas Tallinnas, lk. 135.

⁴⁰ Vrd. H. Niedermeier. Die Regensburger Hebammenordnung, lk. 254, 265.

⁴¹ Vt. nt. A. Lonicer. Reformation oder Ordnung für die Hebammen. Allen guten Policeyen dienstlich. Frankfurt a/M, 1573.

⁴² J. W. Dehio. Mitteilungen über die Medicinalverhältnisse Alt-Revals, lk. 249.

⁴³ B.-J. Kruse. „Die Arznei ist Goldes wert“, lk. 16–17.

⁴⁴ B.-J. Kruse. „Die Arznei ist Goldes wert“, lk. 18.

⁴⁵ Vt. lähemalt J. Kreem. Reinhold Grist ja tema raamatukogu. Pilk 16. sajandi esimese poole Tallinna vaimsetele võimalustele. – Lugemise kunst. Raamat ja aeg. Kd. 2. Koost. P. Lotman. Tallinn, 2011, lk. 161.

⁴⁶ Vt. digiväljaannet <https://gdz.sub.uni-goettingen.de/id/PPN559069138> (vaadatud 04.09.2018)

⁴⁷ Vt. nt. Mittelalterliche Handschriften in den Sammlungen des Stadtarchivs Tallinn und des Estnischen Historischen Museums. Katalog. Hrsg. v. T. Kala, Tallinn, 2007, lk. 190–209.

⁴⁸ H. Gustavson. Meditsiinist vanas Tallinnas, lk. 140.

infot. Näiteks keelatakse rasedal aadrit lasta, ka „hoidku ta end tugeva hüppamise ja löökide eest vastu keha“, samuti soovatakse vältida liialdamast töötamise ja ravimite tarvitamisega. Küll aga pidi naine lapseootel „head veini jooma ja norutunde eemale peletama“.⁴⁹ Vanimas Tallinnast säilinud nn. taimeraamatus leidub mitmeid sünnitusabi puudutavaid nõuandeid. Näiteks soovatakse suitsutada küüslauku, kui sünnitegevus on peatunud, üldse olevat küüslaugu lõhn Hippokratese järgi sünnituse juures hea. Kui naine hakkab maha saama, siis võib suitsutada ka aed-piprarohu, nurisünnituse puhul sobib kasutada vesikressi; sünnitegevuse ergutamiseks soovatakse määrada võhumõõga seemnetest või varrest saadud keedise ja veini seguga.⁵⁰

On rohkem kui keeruline hinnata, mil määral selletaolised nõuanded Eestis resp. Liivimaal laiemalt levisid ning kas kohalikud ämmaemandad rakendasid neid õpetusi oma igapäevatoos. Tõenäoliselt leidis meditsiinialast kirjandust vaid üksikutel saksa soost ämmaemandatel, eesti ämmaemandatel aga üldse mitte. Samas ei pidanud ämmaemand tingimata ise raamatuid lugema, vaid erialakirjanduses leiduvad nõuanded, oskusteave võis temani jõuda ka mõne akadeemilise haridusega arsti vahendusel. Usutavasti omasid saksa ämmaemandad linnas mingil määral kontrolli nn. mitesaksa ämmaemandate, sealhulgas nende ametiks ettevalmistuse üle. Just selle suhtluskanali kaudu said raamatuteadmised jõuda eesti ämmaemandateni linnas ning ulatusid ehk isegi linnapiiridest kaugemale. Mis tasemele küündis Eesti ämmaemandate professionaalsete oskuste ning erialaste teadmiste tase keskajal ja varauusaja algul, on andmete puudusel võimatu öelda. Üldiselt tuleb arvestada, et meditsiiniteadmiste levikul võisid komisuskiviks saada niihästi visalt püsivad traditsioonilised arusaamad kui ka ajastule iseloomulikud eelarvamused ja religioossed põhimõtted. Näiteks veel 19. sajandi algul on ämmaemandaks õppijatele pandud südamele, et nad ei usuks jutte rasestumisest meesterahva osaluseta ehk *unnenäggemisse läbbi*.⁵¹ Kirjalikud teated osutavad, et Tallinna linnaämmaemandad suutsid 16. sajandil välise vaatluse abil kindlaks teha, kas sündinud laps oli täielikult välja arenenud (lõpuni kantud?) (*ein vollenkommen kindt*) või mitte (*kein vollenkommen kind*).⁵² Paraku on pelgalt nende nappide väljendite põhjal võimatu hinnata ämmaemandate tegelikke teadmisi,

Ämmaemand võtab vastu sünnitust naiselt sünnitustoolil. Illustratsioon Eucharius Rõblini nn *Rosengarten*'i raamatust.

⁴⁹ M. Schrick. Kraft und doghede der branden watere. Lübeck, 1484, lk. 7.

⁵⁰ Vt. M. Tammet. Materia medica ja keskaegsed käsikirjad natuurfilosoofia kontekstis. (Bakalaureusetöö, Eesti Humanitaarinstituut, käsikiri). Tallinn, 1999, lk. 22, 29, 36, 39; vrd. M. Tammet. Some Aspects of Herbal Medieval Treatment on the Example of Medieval Reval. – Quotidianum Estonicum (Medium Aevum Quotidianum V). Ed. by J. Kivimäe, J. Kreem. Krems, 1996, lk. 111–117.

⁵¹ Vt. J. S. Walther. Lühhikenne Õppetus Eestimä Tallorahwa Ämmadele, lk 28: §74. Ei ükski naesterahvas woi käima peäle sada, kui ta ei olle meesterahwaga alland, ja se on selge walle kui kegi ütleb, et ta unnenäggemisse läbbi käima peäle sanud, ilma selleta, et temmal meesterahwaga olleks teggemist olnud.

⁵² TLA, f. 230, n. 1, s. Bj 6/I, l. 329; samas f. 230, n. 1, s. Aa39, l. 87p.

kõnelemata sellest, kui põhjendamatu oleks keskaja erialateadmiste taset mõõta nüüdisaja mõõdupuuga. Näiteks lapse eventuaalse sünniaja kindlaksmääramine kuulus vaieldamatult ämmaemanda põhiliste kutseoskuste hulka, samas ei saa unustada, et keskaja meditsiini puudus veel üksmeel küsimuses, kui kaua rasedus tegelikult kestab.⁵³

Tööülesanded

Ämmaemandate tööülesanded olid keskaja Euroopas, sh. Liivimaal igal pool sarnased, hõlmates naiste nõustamist ja abistamist lapseootuse ja sünnituse ajal, samuti vastsündinu esmast hooldust. Hiliskeskajal hakati Euroopa linnades välja andma spetsiaalseid ämmaemandate määrusi. Saksa linnadest pärineb vanim taoline 1452. aastast Regensburgist.⁵⁴ Tavaliselt olid need eeskirjad linnaarsti koostatud ja rae kinnitatud.⁵⁵ Eesti linnadest keskajast selliseid määrusi teada ei ole, alles 17. sajandist on Tallinnast säilinud mõningaid nõudeid ja ettekirjutusi ämmaemandale. Näiteks nõudis linnaämmaemanda ametivanne aborditegemisest hoidumist, samuti keelas linnaarsti loata linnast lahkumast.⁵⁶ Tallinna 1695. aasta apteegimäärustik määras ämmaemandate ja linnaarstide töö vahekorra, nii ei olnud ämmaemandal luba tegeleda sisehaigustega ning kui sünnitaja või vastsündinu haigestusid, siis ei tohtinud ta neile ise ravi määrata.⁵⁷

Keskaegsed ämmaemandatemäärused panid muu hulgas paika patsiendiga ümberkäimise põhireeglid. Osa nendest põhimõtetest sai mitmeks sajandiks regioonideüleselt mõõtuandvaks. Näiteks manitses Regensburgi 1452. aasta määrus ämmaemandaid pidama karskust, hoiduma töö ajal alkoholist.⁵⁸ Sedasama õpetab vanim eestikeelne ämmaemandate õpperaamat 19. sajandist.⁵⁹ Mõningate keskaegsete printsiipide vastupidavust ajale demonstreerib hästi Peterburi 1789. aasta apteegimäärustikus leiduv punkt, mis on sisult sarnane Regensburgi ämmaemandatemääruses leiduvaga, veelgi enam – Vene seaduste kogu ja selle järgede kaudu sai see maksvaks ka Eestis esimesel iseseisvusajal: „Kui ämmaemand on kutsutud vaese sünnitaja juurde, kellel varsti sünnitus või kellel sünnitus juba tegelikult algas, siis ei või ämmaemand, kuigi teda samal ajal kutsutakse rikka, silmapaistva või oma tuttava sünnitaja juurde, mingil juhul esimese juurest lahkuda, välja arvatud kui sünnitaja nõus on tema juurde teise ämmaemanda jätmisega.“⁶⁰ 1452. aasta määrus keelas ämmaemandal lahkuda sünnitaja juurest, kelle juurde ta oli kutsutud, mõne teise juurde, kes maksaks paremini või keda ta meelsamini teenindaks, ämmaemand pidi teda esimesena välja kutsunud sünnitaja juurde kohale jääma, kuni on oma tööga lõpuni valmis saanud.⁶¹

Hiljemalt 16. sajandil kasutati Saksa linnades enamasti sünnitustooli, mille tõi kaasa ämmaemand, 18. sajandist kasutati seda ka Saksa külades.⁶² Pole teada, kas Liivimaa linnades olid sünnitustoolid hiliskeskajal levinud, Tallinna ämmaemanda Josine Papenbuschi inventari hulgas sellist igatahes ei leidu, samas hilisematel sajanditel väidetakse olevat sünnitustool

⁵³ W. Reinhard. *Lebensformen Europas*, lk. 234.

⁵⁴ H. Niedermeier. *Die Regensburger Hebammenordnung*, lk. 253–266.

⁵⁵ B.-J. Kruse. „Die Arznei ist Goldes wert“, lk. 119.

⁵⁶ H. Gustavson. *Meditsiinist vanas Tallinnas*, lk. 134–135.

⁵⁷ H. Gustavson. *Meditsiinist vanas Tallinnas*, lk. 135. Vrd. Tallinna ajaloo lugemik. *Dokumente 13.–20. sajandini*. Koost. L. Kõiv et al. Tallinn, 2014, lk. 253: §3. „Sellega on ka kõikidel meie apteekritel, kirurgidel, saunameestel, ämmaemandel ja põetajatel tõsiselt keelatud määrata mõningaid sisemisi ravikuure mis on üksnes härrade arstide ja meditsiinidoktorite asi.“

⁵⁸ H. Niedermeier. *Die Regensburger Hebammenordnung*, lk. 255.

⁵⁹ J. S. Walther. *Lühhiikenne Õppetud Eestima Tallorahwa Ämmadele*, lk. 2.

⁶⁰ H. Gustavson. *Meditsiinist vanas Tallinnas*, lk. 136.

⁶¹ H. Niedermeier. *Die Regensburger Hebammenordnung*, lk. 255.

⁶² P. Münch. *Lebensformen in der frühen Neuzeit*. Berlin, 1998, lk. 207.

kasutusel olnud.⁶³ A. W. Hupeli teatel sünnitasid eesti naised rasketel juhtudel oma mehe süles istudes, sünnitustooli kasutamist ta ei maini, tõenäoliselt seda eesti külas ka ei tuntud. Kõige tavalisemalt sünnitasid eesti naised Hupeli sõnul harkisseisus kahe käega kindlast toest kinni hoides, ämmaemanda ülesandeks oli kinni püüda põrandale puistatud heina või õlgede sisse emaihust „pudenev“ laps.⁶⁴ Seistes, kükkasendis või mehe süles istudes sünnitamine oli tol ajal tavaline mujalgi Euroopas.⁶⁵ Sünnitusvalude kergendamiseks polnud keskajal erilisi vahendeid, sünnitajat pidid aitama palved, pöörduti Neitsi Maarja, samuti Püha Margareta jt. pühakute poole. Eestlased tavatsesid kasutada loitse, regivärsilisi sünnitussõnu,⁶⁶ mida ämmaemandid pidid iseäranis hästi tundma. Kuressaare gümnaasiumi ülemõpetaja Jean Baptiste Holzmayer (1839–1890) kirjeldab, kuidas Eesti ämmaemandail oli kombeks, juhul kui sünnitegevus oli liiga aeglane, ärgitada sünnitajat pihtima, kõiki saladusi oma südamest ära rääkima. Nagu autor irooniliselt nendib, kasutasid seda „ravivahendit“ iseäranis meelsasti vanad klatšihimulised naised ning alles pärast kõigi saladuste väljapressimist hakati kasutama mõjusamaid abivahendeid.⁶⁷ Pihtimise maagilisele toimele panustamine võiks traditsioonina ulatuda tagasi katoliku aega. Igatahes näitab see ämmaemandat kui inimese kõige privaatsema, avalikkuse eest varjatud delikaatse informatsiooni valdajat. Sünnitegevuse esilekutsu- miseks ja kiirendamiseks on eestlased 18.–19. sajandi kirjasõna andmeil tavatsenud kasutada küllaltki drastilisi meetmeid. Näiteks püüti laps emaihust välja raputada, selleks võtsid kaks tugevat naist sünnitaja käed enda õlgadele ja hüppasid koos nende vahel rippuva sünnitajaga.⁶⁸ Taolised ponnistused toimusid reeglina ämmaemanda taktikepi all. Samas kirjeldavad 18. sajandi õpetatud arstid ka Saksa ämmaemandate mõningaid meetodeid mitte kuidagi teisiti kui õõvastavatena.⁶⁹ Ämmaemanda traditsiooniliste kohustuste hulka kuulus veel vastsün- dinu esmane läbivaatus, ta puhastas nabanööri löikekoha, pesi lapse soojas vees ja mähkis. Vajadusel vaatas ämmaemand üle ja hindas ammede sobivust.

Sellele kõigele lisaks oli ämmaemandal võimude poolt peale pandud kohustusi. Ämmaemanda ekspertarvamust võis tarvis minna pärimisõiguse üle otsustamisel, näiteks kui laps sündis pärast isa surma. Ämmaemand andis teada sündinud vallaslastest, toimetas hädaristimist ning omas seetõttu lähedast sidet kirikuõpetajaga. Saksa-Rooma keisri Karl V 1532. aasta kaelakohtuseadus *Constitutio Criminalis Carolina* kaasas ämmaemanda sõnaselgelt kriminaalmenetluse. Ta oli ekspert lapsetapujuhtumite puhul. *Carolinas* on toodud sätted, kuidas tuvastada ja uurida lapsetapmise süüd, näiteks nõuti kahtlustatava naise läbivaatust ämmaemanda poolt, viimane pidi kindlaks tegema, kas kahtlusalusel on rinnapiima jms.⁷⁰ Karl V kaelakohtuseadus, mis Püha Rooma Riigi kuulsaima seadusena kindlustas karistusõigusliku ühtsuse kogu Kesk-Euroopas,⁷¹ mõjutas kahtlemata ka Liivimaa kohtupraktikat, ehkki uuri- musi selle kohta napib. 16. sajandi keskpaigast oli Tallinnas ja Tartus ämmaemandate kaasa- mine lapsetapmisjuhtumite uurimisse ja menetlemisse tavaline. 1554. aasta sissekirjutuse järgi protokolliraamatus määras Tartu raad taoliste juhtumite puhul ämmaemanda kohtufoogtide abistajaks.⁷² Tartu 1553. aasta raeprotokollist nähtub, kuidas ämmaemandal lasti ühe linna-

⁶³ H. Gustavson. Meditsiinist vanas Tallinnas, lk. 139.

⁶⁴ A. W. Hupel. Topographische Nachrichten, lk. 151.

⁶⁵ P. Münch. Lebensformen in der frühen Neuzeit, lk. 207.

⁶⁶ M. Kõiva. Eesti loitsud. Tallinn, 2011, lk. 257–259.

⁶⁷ J. B. Holzmayer. Osiliana. – Verhandlungen der gelehrten Estnischen Gesellschaft zu Dorpat. Bd. 7, Heft 2, Dorpat, 1872, lk. 99–100.

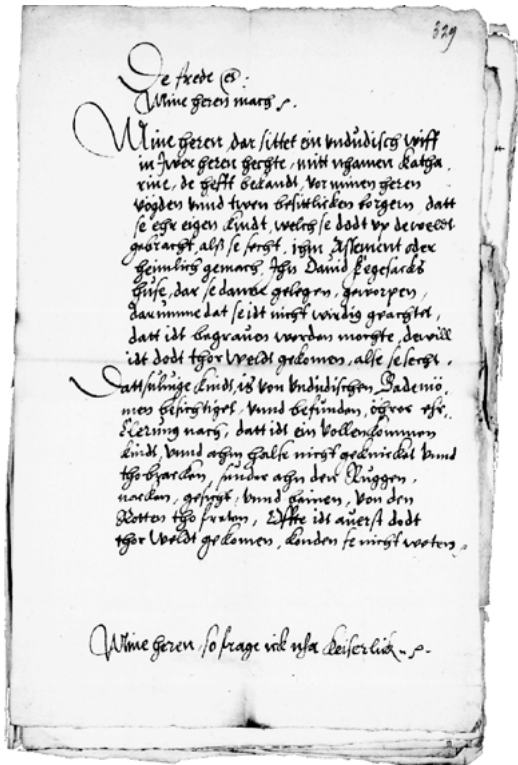
⁶⁸ H. Gustavson. Meditsiinist vanas Tallinnas, lk. 139.

⁶⁹ Nt. Göttingeni naistearsti F. B. Osianderi kirjeldus, vt. P. Münch. Lebensformen in der frühen Neuzeit, lk. 208.

⁷⁰ J. Kivimäe. Naised, kurat ja „kassipea“. Anna ja Tobbe Malle kohtuprotsess Tallinnas 1594. – *Ariadne Lõng* 2002, nr. 1/2, lk. 84.

⁷¹ H. Hattenhauer. Euroopa õigusajalugu. Tallinn, 2007, lk. 399.

⁷² RA, EAA.995.1.235, l. 400.

Väljavõte Tallinna kohtuprotokollist, milles mainitakse mitesaksa ämmaemandaid (1578). TLA, f. 230, n. 1, s. Bj 6/I, l. 329

materjalidest. Nimelt kuulati Tallinna alamkohtus tunnistajana üle vana ämmaemand (*Olde Bademoder*) Kaj.⁷⁸ Viimase ütlustest selgub, et Tobbe Malle oli küsinud talt arvamust ühe nõigestest leitud pea kohta. Kaj väitel vaatas ta verist pead, kuid ei näinud sellel hambaid, seetõttu ei teadnud ta, kas tegu oli kassi või inimese peaga. Tundub küsitav, kas vana kogunud ämmaemand tõepoolest ei suutnud teha vahet lapse ja kassi peal. Sel juhul tuleb tema teadmisi inimese anatoomiast pehmelt öeldes tagasihoidlikeks pidada. Või pigem püüdis ta ennast põikleava vastusega võimalikult lapsetapmisjuhtumist ja sellega paratamatult kaasnevast kohtulikust uurimisest eemale hoida? Viimase poolt räägib ka Kaj soovitus leitud pea puhta riidetüki sisse mässida, maha matta ning asi sellega rahule jätta. Paraku ei soovinud Tobbe Malle ämmaemanda elutarka nõu kuulda võtta ja tahtis pead ilmtingimata foogti ette viia, mistõttu leidis end aga peagi piinapingist. On võimalik, et ta lootis teatamise pealt mingit tulu teenida. Näiteks Tartus lubati 1554. aasta rae otsusega vaevatasu isikule, kes lapsetapja kohta kohtufoogtile informatsiooni annab, ühtlasi keelati karmi karistuse ähvardusel lapsetapjat varjata (*mith gelicker straffe als die rechte deder gestraffet werden*).⁷⁹

kodaniku tütar läbi vaadata ning kindlaks teha, kas tal on piima.⁷³ Piima olemasolu tõendas, et tal on vallaslaps, mistõttu tuli teda edaspidi kohelda nagu autut naist koos kõige sellest johtuvaga.⁷⁴ Tallinna kohtuprotokollides leidub mitmeid teateid ämmaemandate tehtud ekspertiisist. 1575. aastal vaatas ämmaemand koos mõningate naistega üle ühe vastsündinu surnukeha ning tunnistas kohtule, et see ei olnud elujõuline, täielikult (välja) arenenud (*kein vollenkomen kind*) ning pidi olema surnult ilmale tulnud.⁷⁵ 1578. aastal istus vangimajas eesti naine Katharina, kes oli enda väitel sünnitanud surnud lapse. Asjatundjatena kutsuti kohtusse eesti ämmaemandad, kes uurisid laipa ja kinnitasid, et laps oli terve, täielikult välja arenenud (*ein vollenkommen kindt*), tema kaela polevat murtud, aga kas ta oli surnult sündinud, seda ei teadnud nad öelda.⁷⁶ Samal aastal Tallinnast prüghunnikust leitud surnukeha puhul tegi mitesaksa ämmaemand kahe kodaniku juuresviibilisel kindlaks, et imiku kael oli murtud.⁷⁷

Mõnevõrra rohkem informatsiooni ämmaemanda isiku kohta kui vaid nimi tuleb välja ühe 1594. aasta kohtuprotsessi

⁷³ RA, EAA.995.1.235, l. 350p: [– –] wie sie nach bevehl eines erbaren rades der Schröderschenn dochter Annen durch die bademödersche latenn besichtigen, und befunden, das sie melck gehatt.

⁷⁴ RA, EAA.995.1.235, l. 350p.

⁷⁵ TLA, f. 230, n. 1, s. Aa39, l. 87p.

⁷⁶ TLA, f. 230, n. 1, s. Bj 6/I, l. 329.

⁷⁷ E. v. Nottbeck. Die alte Criminalchronik Revals. Reval, 1884, lk. 99.

⁷⁸ J. Kivimäe. Naised, kurat ja „kassipea“, lk. 76.

⁷⁹ RA, EAA.995.1.235, l. 400p: Dat ein ider sall gewiszlik mit einem ricken dranckpfenninge, nomlick myth hundred marckenn rigisch belonet werden.

Kohtuprotokollid annavad tunnistust, et 17. sajandi jooksul läks Tallinnas lapsetapmisjuhtumite puhul ekspertiisi tegemine ämmaemandatelt linnaarsti ja kirurgide, s. o. meessoost meedikute kätte. Võimalik, et selles osas oli piirkondlikke erinevusi, Tartus näib ämmaemandate kompetents taolistes kohtuasjades olevat püsinud mõnevõrra kauem.⁸⁰ Karistusseadustikud määrasid lapsetapjatele raskeid, võikaid karistusi,⁸¹ *Constitutio Criminalis Carolina* nägi ka raseduse katkestamise eest karistusena ette surmanuhtluse.⁸² See kõik muutis ämmaemanda järelevalve naise üle lapseootuse ajal, samuti tema viibimise sünnituse juures mitte lihtsalt seadusele meelepäraseks, vaid vältimatuks, sellest sai naisele n.-ö. elukindlustuspoliis. Nimelt, kui naine varjas ja valetas oma raseduse kohta, sünnitas teadlikult üksi, ilma ämmaemanda või kellegi teise abita, ning pärast sünnitust salgas kõike, siis vastavalt Rootsi kuninga 1684. aasta määrusele peeti seda kahtlaseks, lapsetapjale iseloomulikuks käitumiseks.⁸³ Veelgi kaugemale läks Prantsuse kuningas Henri II oma 1556. aasta ediktis, millega käsitati rasedust varjanud naise vastsündinud lapse surma ilma igasuguse lähema uurimiseta mõrvana.⁸⁴

Saksa linnades tegutses keskajal eriline „auväärsete prouade“ või „matroonide“ institutsioon, millele olid allutatud ämmaemandad.⁸⁵ Paradoksaalsel moel puudus „auväärsetel kodanikuprouadel“ tegelikult igasugune meditsiiniline kompetents. Eestis pole selliste institutsioonide olemasolu ja võimalikku tegevust uuritud. Ilmselt olid need ka keskaja Liivimaa linnades olemas. Auväärsetel kodanikuprouadel lasunud teatavast kontrollifunktsioonist tervishoiu alal annab tunnistust, et näiteks Narvas trahvis bürgermeister Bussinki naine kodanik Hinrik tor Hellet, sest too oli võtnud oma prantsuse tõves õe majja, kus oli palju lapsi.⁸⁶ Otsene viide auväärsetele matroonidele pärineb 1592. aastast Uus-Pärnust. Seal puhkes suur skandaal, kui said teatavaks Meckelnburgist pärit lukksepaelli Matz von Wittenborgki intiimsuhted meister Hinrich von Zelle 14-aastase tütreaga.⁸⁷ Siis menetlesid asja, s. o. selgitasid välja suhete iseloomu ja võimalikke tagajärgi „auväärsete matroonid“ (*ehrlische matronen*) koos tüdruku naissoost sugulastega. Ämmaemanda osalemist protokoll ei maini.

Kirik ja rahvausu vahepeal

Sünnitus oli potentsiaalselt ohtlik nii ema kui ka lapse elule ja tervisele. Kui oli karta, et laps ei ela sünnitust üle, lubas nii katoliku kui ka hiljem luteri kirik ämmaemandatel läbi viia hädaristimist, mis näiteks kalvinistidel oli rangelt keelatud. Eriti keskajal peeti vastsündinu ristimist ülioluliseks, sest see oli õndsaks saamise ja pühitsetud mulda sängitamise vältimatu eeltingimus.

Keskaja kirik nõudis hädaolukorras keisrilõiget, selleks et last ristida. Niisuguse põhimõtte võtsid vastu paljud kirikukogud: 1236. aastal Canterbury, 1276. aastal Kölni, 1310. aastal Trieri jne.⁸⁸ Ka Regensburgi 1452. aasta määrus kirjutab ämmaemandaile ette, et lapse hinge päästmiseks ei tohi nad kõhelda keisrilõiget tegemast.⁸⁹ Emale tähendas see keskajal

⁸⁰ Vt. nt. RA, EAA.995.2, l. 1869: Hofgericht betreffend die Untersuchung eines wegen Kindesmorden zum Tode verurteilten schwangeren Weibes durch eine Hebamme (1684).

⁸¹ Vt. nt. E. v. Nottbeck. Die alte Criminalchronik Revals, lk 105 jj.

⁸² W. Reinhard. Lebensformen Europas, lk. 233.

⁸³ E. Nottbeck. Die alte Criminalchronik Revals, lk. 111.

⁸⁴ M. Meumann. Findelkinder, Waisenhäuser, Kindsmord. Unversorgte Kinder in der frühneuzeitlichen Gesellschaft. München, Oldenburg, 1995, lk. 105.

⁸⁵ Women and Gender in Medieval Europe. An Encyclopedia. Ed. by Margaret Schaus. New York, London, 2006, lk. 561; vrd. H. Niedermeier. Die Regensburger Hebammenordnung, lk. 255.

⁸⁶ A. Süvalep. Narva ajalugu. I kd. Taani ja orduaeg. Narva, Tartu, 1936, lk. 306, 308.

⁸⁷ RA, EAA.1000.1.711: Protokolle 1583–1602, l. 83–84v.

⁸⁸ B.-J. Kruse. Verborgene Heilkünste, lk. 138; H. Niedermeier. Die Regensburger Hebammenordnung, lk. 262.

⁸⁹ H. Niedermeier. Die Regensburger Hebammenordnung, lk. 255.

Keisrilõige tähendas keskajal sünnitajale kindlat surma. Lapse hinge päästmiseks ei tohtinud ämmaemand kõhelda lõiget tegemast. Miniatuur u. 1400.

üas surnud, siis keisrilõiget enam ei tehtud ning ema ja laps maeti mõlemad pühitsetud mulda.⁹³ Hädaristimise teema oli aktuaalne ka Liivimaal. 1428. aasta Riia provintsiaalkonksiili otsusega kohustati preestrid õpetama nii meestele kui naistele hädaristimist, mida oli lubatud toimetada ka emakeeles, sh. eesti keeles.⁹⁴ Arvestades vastsündinute suurt suremust, pidi praktikas hädaristimist palju ette tulema. Tallinnas Niguliste kiriku kalmistu kaevamistel 1981. aastal leiti kaks 16.–17. sajandist pärit ema ja lapse matust. Tähelepanu väärib, et mõlemal juhul paiknes vastsündinu skelett ema reieluude vahel ehk laps asetati algselt ema reitele.⁹⁵ Selline matmisviis näib osutavat, et nii ema kui laps surid sünnitusel. Kas tegu oli eriti raskete sünnitusjuhtumitega või tingis surma sünnitusabi iseäranis halb tase, pole teada, kuid kuna nad sängitati kirikuaeda, siis tõenäoliselt sai see võimalikuks just tänu ämmaemanda sooritatud hädaristimisele.

1606. aasta Tallinna kirikukord väljendab muutunud suhtumist ristimisse kui vastsündinu hingeõndsuseks hädavajalikku eeltingimusse: „Ristimata lapsed, kes ema kehas küll elasid, aga surnuna ilmale tulevad, peavad samuti kui teised kristlike kombetalituste järgi mulda sängitatud saama, sest nende õndsuses ei ole kahtlust, kuna nad Jumala enda käsul (tema juurde on läinud).“⁹⁶ Vajadus ämmaemandate läbi viidud hädaristimise järele püsis aga jätkuvalt. Nii

kindlat surma. Lapse, eelkõige tema surematu hinge päästmise kõrval ei olnud aga ema elul tähtsust. Mõnel pool Euroopas oli ämmaemandale antud isegi õigus surevalt emalt pihti vastu võtta ja patte andeks anda.⁹⁰ Ettekirjutused vastsündinu hädaristimiseks kõlavad kohati groteskselt, näiteks Tõnsbergi provintsiaalkonksiil sätestas 1336. aastal, et kui hädaristimisel pole laps emaihus nii palju väljunud, et tema sugu oleks teada, siis tuleb kasutada nii-öelda sooneutraalset ristimisvormelit: *Creatura Dei, ego te baptizo*.⁹¹ Mõnel pool Euroopas kuulus ämmaemanda varustuse hulka suur prits, millega sai hädaolukorras pritsida ristimist vett veel emaihus olevale lapsele.⁹² Seevastu Trieri kirikukogu sätestas 1310. aastal, et kui lapsest on näha ainult käsi või jalg, ei tohi hädaristimist läbi viia; samuti kui oli selge, et laps on ema-

⁹⁰ E. Labouvie. *Beistand in Kindsnöten. Hebammen und weibliche Kultur auf dem Land (1550–1910)*. Frankfurt am Main, 1999, lk. 67.

⁹¹ H. Niedermeier. *Die Regensburger Hebammenordnung*, lk. 263.

⁹² W. Reinhard. *Lebensformen Europas*, lk. 241.

⁹³ H. Niedermeier. *Die Regensburger Hebammenordnung*, lk. 262.

⁹⁴ LUB 7: 1423 mai – 1449 mai. Hrsg. v. H. v. Hildebrand. Riga, Moskau, 1881, nr. 690 §25: [– – –] *Baptismus cum summa reverencia celebretur, maxime in distincione et prolacione verborum, in quibus virtus consistit sacramenti, hiis scilicet: Ego baptizo te in nomine patris et filii et spiritus sancti, amen.*[– – –]

⁹⁵ Muinsuskaitseameti arhiiv, RA, ERA.T-76.1, l. 10962: Niguliste kalmistu 1981. aasta kaevamiste aruanne. Koost. J. Tamm, l. 8. Tänan Erki Russowit sellele leiuainesele osutamast.

⁹⁶ Tallinna ajaloo lugemik, lk. 178.

märgib Tallinna gümnaasiumi kantor David Gallus (1603–1659) oma ülestähendustes 1647. aastal perre sündinud kaksikutest tüdrukute kohta: „Kuna nad olid enneaegsed (sest nende sündimiseni oli arvestatud veel peaaegu 9 nädalat) ja seetõttu väga nõrgad, pidi esimese neist ämmaemand (Greten) kohe ise ristima, enne veel kui teine sündinud oli. Teise ristas samuti, niipea kui ta ilmale oli tulnud, samal põhjusel ämmaemand.“⁹⁷ Galluse kirjelduse järgi toimetas ämmaemand ristimisprotseduuri püha veega, lausudes seadmissõnu Isa, Poja ja Püha Vaimu nimel. Arvestades, et sünnituse kulg on alati ettearvamatu, oli tõenäoliselt iga ämmaemand juba mahasaamisele minnes püha veega varustatud. Igal juhul omistati ristimisele suurt maagilist väge. Galluski kirjutab, et Jumal andis lastele pärast hädaristimist veidi jõudu ning sellega saadi võimalus korraldada kombekohane ristimine.⁹⁸ Keskajal, kui naine võis kirikusse minna alles pärast teatud aja möödumist sünnitusest, viibis lapse ristimise juures kõrvuti lapse isa ja ristivanematega enamasti ka ämmaemand.⁹⁹ Kuressaare gümnaasiumi ülemõpetaja Holzmayeri kirjelduse järgi oli eestlaste varrupeol ämmaemandal kanda märkimisväärne roll.¹⁰⁰ Kas see oli nii juba keskajal, ei saa küll täie kindlusega väita.

Vaadeldaval ajal Eestis valitsenud üldise suhtumise kohta ämmaemandatesse on vähe teada. Igal juhul tuleb ämmaemandat pidada vanimaks ja respekterituimaks naisteametiks. Elukutse väärtusest räägib muu hulgas asjaolu, et selle kaudu on nii-öelda identifitseeritud abikaasat, nimelt on 1403. aastal Tallinna allikates mainitud „ämmaemanda meest“ Andreust (*der bademoderschen man*).¹⁰¹ Tavaliselt käis asi vastupidi – naist esitati dokumentides tema mehe kaudu. Hea ämmaemand oli kogukonnas hinnatud professionaal. Ilmekas näide selle kohta pärineb Tartu rae protokolliraamatu 1550. aasta sissekandest, kus raad teatab kõhklemata, et ämmaemandad on kogukonnale sama vajalikud kui kaplan.¹⁰²

Kuid medalil oli ka teine pool. Oma bullaga „Summis desiderantes“ aastast 1484 avas paavst Innocentius VIII tee mitu sajandit kestnud nõiaprotsesside ajastule. Vaid paar aastat hiljem valminud suures nõiajahi käsiraamatus „Nõiahaamer“ leidis Heinrich Kramer (Henricus Institoris), et keegi ei kahjusta kirikut rohkem kui ämmaemandad.¹⁰³ Sellega tehti neist nõiajahi sihtmärk. Oma ameti tõttu seisid ämmaemandad lähedal inimelu ühele kõige maagilisemale sündmusele. Lapseootus ja sünnid olid seotud hulga hirmudega, nende käiku ja kulgu püüti mõjutada mitmesuguste, sh. maagiliste vahenditega. Selles valdkonnas olid vaieldamatult parimad asjatundjad ämmaemandad. Ämmaemandate tarkus ning sünni ja viljakuse saladused tekitasid rahvas aukartust, samuti hirmu. Nende salateadmiste vastu ihusid hammast mitte ainult kirik, vaid ka arstid ja apteekrid. Ajalookirjanduses on peetud siiski vaieldavaks, kuivõrd langesid ämmaemandad nõiajahi ohvriks. Osutatakse, et pigem olid nad orienteeritud koostööle võimudega, iseäranis lapsetapmisjuhtude puhul.¹⁰⁴ Samas tuleb teha vahet ametisse vannutatud ja nii-öelda vabakutseliste ämmaemandate vahel, viimaste

⁹⁷ A. Heero, L. Kõiv. David Galluse „Ülevaade minu abielust“ ja „Ülevaade minu teisest abielust, Anna Gutzleffiga“. Perekonnalugu 17. sajandi Tallinnast. – Vana Tallinn 2016, nr. 27 (31), lk. 235–236, 261.

⁹⁸ [– – –] peeti siiski õigeks, kuna armas Jumal oli lapsukestele pärast hädaristimist veidike jõudu andnud, paluda vana kombe kohaselt mitmel mees- ja naisisikul vaderiks (kohale tulla), et nende juuresolekul ristimistalitus läbi viia ning nende (kaksikute) eest kristlik palve pidada. Vt. A. Heero, L. Kõiv. David Galluse „Ülevaade minu abielust“, lk. 235–236, 261.

⁹⁹ B.-J. Kruse. „Die Arznei ist Goldes wert“, lk. 188.

¹⁰⁰ Vt. J. B. Holzmayer. Osilvania, lk. 102.

¹⁰¹ P. Johansen, H. v. zur Mühlen. Deutsch und Undeutsch, lk. 274.

¹⁰² RA, EAA.995.1.235, l. 89: [– – –] so wusten sie woll, dat die bademoderen dem gemeinnenn besten nicht geringer nodig den ein cappelan.

¹⁰³ H. P. Broedel. *The Malleus Maleficarum and the construction of witchcraft. Theology and popular belief.* Manchester, 2003, lk. 30, 186.

¹⁰⁴ A. Rowlands. *Witchcraft and Gender in Early Modern Europe.* – *The Oxford Handbook of Witchcraft in Early Modern Europe and Colonial America.* Ed by B. P. Levack. Oxford, 2013, 451–452; vrd. R. Kieckhefer. *Magick and its Hazards in the Late Medieval West.* – samas, lk. 20.

hulka kuulus teadjanaisi ja ravitsejaid, seega rahvausu ja -kultuuri kandjaid, keda võimudega palju ei sidunud. Eesti kohta puudub seni ülevaade, kas ja mil määral nõiajahiajastu puudutas siinseid ämmaemandaid. Printsibiis hakati Eestis nagu mujal Euroopas reformatsiooni ja vastureformatsiooni käigus sihhipäraselt välja juurima rahvareligiooni ja -kultuuri. Mis tahes vana ebaususe säilimise või levimise vältimiseks tugevdati ka järelevalvet ämmaemandate üle, allutades nad (mees)arstide kontrollile.

Kokkuvõtteks

Ämmaemandate kohta Eestis on vanemast ajast säilinud vähe informatsiooni, alles 16.–17. sajandist on kirjalikud teated muutunud regulaarsemaks ja sisukamaks. Keskajast on andmeid peamiselt linnas tegutsenud ämmaemandaist, kelle puhul eristati saksa ja mittesaksa ametipidajaid. Ämmaemanda tööülesanded on üldiselt universaalsed ja ajatud, hõlmates naiste nõustamist ja abistamist lapseootuse ja sünnituse ajal, samuti vastsündinu esmast hooldust. Siiski langes keskajal ja varauusaja algul tema õlule veel mitmeid võimude poolt määratud kohustusi, teda kaasati kriminaalmenetlusse, ta tegi koostööd kirikuõpetajaga. Saksa linnades tegutses nn. auväärsete matroonide institutsioon, millel oli kontroll ämmaemandate tegevuse üle. Kuigi andmeid napib, on tõenäoline, et sama tava oli levinud siinseteski linnades. Keskaja lõpul seati Eesti suuremates linnades sisse linnaämmaemanda tasustatud ametikoht. 17. sajandil allutati ämmemandad meesarstide kontrollile, ka võtsid viimased üle nende kohustused kohtuekspertiisi tegijatena. Keskajal kogusid naised ämmaemandatööks vajalikke oskusi ja teadmisi empiirilisel, tähtsad olid seejuures ka enda kogemused sünnitusel. Eeskätt kohalikel saksa ämmaemandaile oli põhimõtteliselt võimalik kasutada oma töös erialast kirjandust, s. o. taime- ja meditsiiniraamatuid, traktaate sünnitusabist vms. Konfessionaliseerumisajastul muutus lisaks ämmaemanda professionaalsetele oskustele oluliseks tema „õige“ usutunnistus. Suhtumine ämmaemandausse oli keskajal ja varase uusaja algul ambivalentne. Ühelt poolt tegid professionaalsed teadmised temast hinnatud ja väärtustatud kogukonnaliikme. Teiselt poolt valdas ämmaemanda ametikohustustest tulenevalt mitmesugust delikaatset informatsiooni inimeste eraelu kohta. Kokkupuude maagia ja ebausuga, vanade rahvauskumuste edasikandmine tegid temast muu hulgas ohtliku, kardetud isiku. Keskajal ja varauusaja algul tähendas ämmaemanda elukutse lakkamatut balansseerimist kirikuõpetuse ja ebaususe, samuti inimeste üles näidatud austuse ja hirmu vahepeal.

Käesolev artikkel on valminud teadusprojekti IUTT31-6 „Eesti ajaloo rahvusülene raamistik: transkultuurilised põimingud, ülemaailmsed organisatsioonid ja piiriülene ränne (16.–21. saj.)“ raames.